

УДК 322+34804 (477)

Ломака І. І.

РЕЛІГІЯ ТА ЦЕРКВА ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ НАЦІЇ: ВПЛИВ ПОЛІКОНФЕСІЙНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ

Стаття присвячена аналізу ролі релігії й церкви в контексті формування української національної свідомості та національної ідеї в умовах поліконфесійності українського суспільства. Здійснюючи аналіз функціонування релігійно-церковного чинника в українському суспільстві, зроблено висновок, що подальший розвиток української нації вимагає не тільки етнічної, політичної чи культурної, а й релігійно-церковної консолідації. Обґрунтовується теза, що основу національної свідомості з урахуванням особливостей України повинні становити загально визнані демократичні цінності, оскільки протягом всієї історії існування Української держави відбувалася еволюція і трансформація української національної ідеї, де неодмінно був присутній елемент релігії.

Ключові слова: релігія, церква, нація, українське суспільство.

Ломака И. И. Религия и церковь как фактор развития нации: влияние поликонфессиональности украинского общества на формирование политической нации

Статья посвящена анализу роли религии и церкви в контексте формирования украинского национального сознания и национальной идеи в условиях поликонфессиональности украинского общества. Проводя анализ функционирования религиозно-церковного фактора в украинском обществе, сделан вывод, что дальнейшее развитие украинской нации требует не только этнической, политической или культурной, но и религиозно-церковной консолидации. Обосновывается тезис, что основу национального сознания с учетом особенностей Украины должны составлять общепризнанные демократические ценности, поскольку на протяжении всей истории существования Украинского государства происходила эволюция и трансформация украинской национальной идеи, где непременно присутствовал элемент религии.

Ключевые слова: религия, церковь, нация, украинское общество.

Lomaka I. I. Religion and church as factor of the development of the nation: the impact of the Ukrainian multi-confessional society on the forming of political nation.

The article analyzes the role of religion and church in the context of Ukrainian national consciousness and national idea in terms of the Ukrainian multi-confessional society. Through analysis of the functioning of religious and confessional factor in the Ukrainian society it is concluded that further development of the Ukrainian nation requires not only the ethnic, political or cultural, but also religious and church consolidation. The basis of national consciousness, taking into account the peculiarities of Ukraine, should be universally recognized democratic values, because throughout the history of Ukrainian state there was an evolution and transformation of the Ukrainian national idea, which certainly was an element of religion.

Key words: religion, church, nation, Ukrainian society.

Демократизація політичного життя, а також процеси формування в Україні громадянського суспільства, зокрема розробка відповідної нормативно-правової бази, зумовили зміну ставлення суспільства до релігійної сфери і підвищення рівня релігійності населення. Відтак актуалізується вплив поліконфесійності українського суспільства на формування політичної нації. Особливості цього процесу ще не знайшли належного відображення в сучасній науковій літературі. Окремі сюжети досліджуваного явища

знаходимо у публікаціях вітчизняних вчених Г. Касьянова [3], більшою мірою зарубіжних – Р. Брюейкера [2], В. Кимлічки [4], В. Коннора [5], а також документах і матеріалах міжцерковних зустрічей [8].

Метою статті є аналіз ролі релігії й церкви в контексті формування української національної свідомості та національної ідеї в умовах поліконфесійності українського суспільства.

У Середньовіччі, в час становлення європейських націй, найбільш прийнятними і зрозумілими для сучасників доби були релігійні ідеї. Нерідко роль релігії абсолютизувалась, вважалася обов'язковою умовою виникнення нації.

Світові релігії вкладали в себе загальний зміст, що виводив народи за рамки їхніх племінних культур і повір'їв. Тому не дивно, що на початкових етапах націогенезу об'єднуючий елемент у цьому процесі вносився релігією і церквою як панівними ідейними інститутами суспільства.

Поштовх для утворення сучасних європейських націй був даний релігійним рухом Реформації в XVI ст. Попереднє середньовічне трансєвропейське співтовариство склалося на основі латиномовного богослужіння. Реформація висунула вимогу «приземлення» релігійного культу, пристосування його до місцевої мови, культури і традицій, що привело до появи національних рухів.

В історії різних народів відомі періоди, коли національна приналежність ідентифікувалася з релігійно-конфесійною. Відхід від віросповідання, що домінує в даній державі, у таких умовах розглядався як національна зрада і означав розрив зі своїм етнічним корінням, тобто споконвічно національна єдність розглядалася як певна сакральна духовна спільність: «Я католик» чи «Я православний». Саме з цієї віровизначальної формули починався процес глибинного усвідомлення своїх етнічних коренів, що завершився чітким розумінням своєї національної приналежності.

Говорячи про вплив релігійного фактору на суспільну свідомість громадян України, слід зважати: найчастіше церква займає перші місця за рівнем довіри, значно випереджаючи політичні партії, Верховну Раду, уряд, профспілки. Авторитет церкви зміцнюється не лише вірою в її сакральну сутність і спасительну функцію, а й усвідомленням того, що ця інституція лише на нашій території існує вже понад тисячу років і репрезентує традицію, поряд з якою популярні у тих чи інших групах населення традиції комунізму чи демократії здаються мало не тимчасовими явищами. Для інтелігенції важливим є й те, що сучасна європейська, вже секуляризована, культура народилася й розвинулася в лоні церкви або ж у полеміці з нею, і зрозуміти її адекватно, ігноруючи релігійний чинник, неможливо.

Зрештою, важкі умови життя, кризовий стан суспільства, невпевненість у власних силах, відсутність чіткого бачення майбутнього породжують багато психологічних проблем, розв'язання яких церква займалася від початку свого існування.

Тому розкол, який переживає православ'я в Україні, а також перманентне протистояння православних і греко-католиків у Галичині й Закарпатті мають низку наслідків саме у психологічній сфері.

Створені (або відроджені) негативні стереотипи «уніатів», «розкольників», «автокефалістів», «москалів» стосовно представників ворогуючих церков закріплюються у свідомості віруючих значно міцніше, ніж, наприклад, політичні стереотипи. Зазвичай вірні іншої церкви сприймаються не як християни, а як нерозкаяні грішники, вороги самого Бога, на яких чекають пекельні муки і до яких толерантне ставлення неможливе.

Історичний досвід засвідчує, що стереотипи, які існують десятки й сотні років у менталітеті українців, неможливо подолати самим лише поліпшенням законодавства, культурно-просвітницькою роботою чи закликами до «миру і злагоди». У релігійній сфері України залишилося багато невирішених проблем, які більшість народів Європи розв'язала ще у XVII ст.

Якщо метою Української Православної Церкви Київського Патріархату (УПЦ КП) та

Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) є єдина Помісна Православна Церква в незалежній державі, то окремі ієрархи і священники Української Православної Церкви Московського Патріархату (УПЦ МП) схильні протиставляти такі поняття, як «нація» і «народ Божий». Перше розуміється як явище земне, тимчасове, відносне, а друге – як абсолютне. Таким же чином ними сприймається і держава. «Хіба для нормальної людини щось значить система державна?», – заявляє єпископ Львівський і Дрогобицький Августин. [8, с. 76]. Подібні ідеї, поширювані серед віруючих, зумовлюють формування негативного ставлення до української державності, викликають зневажання історії та культури українського народу.

Методи міжцерковної боротьби, форми полеміки, висловлювання і вчинки окремих духовних осіб є великою «спокусою» для віруючих і просто тих, хто симпатизує церкві. Вони здатні схилити їх, в гіршому разі, до зміни конфесії, що досить часто й відбувається, а в гіршому – до зневіри й цинізму, взагалі заперечення святості церкви [6, с. 96].

Усе це загалом не лише не дає підставу говорити про духовну єдність українського народу, а й піддає сумніву її досягнення у найближчій перспективі. Відсутність цієї єдності можна порівняти з імунодефіцитом, який породжує вразливість щодо зовнішніх впливів і сприяє розкладові організму.

Релігійна ситуація в Україні певною мірою відображає суспільно-політичну ситуацію. Тому цілком природним є взаємотягіння окремих церков і певних політичних сил.

Слід зазначити, що поділ між українськими церквами, як і між політичними силами, відбувається не за суто релігійною чи суспільно-політичною, а, насамперед, за етнокультурною ознакою, тобто за їх ставленням до проблем української державності, національної консолідації тощо. Він має історичні передумови і довготривалу традицію.

Зважаючи на конкретні політичні обставини, можна зробити висновок, що українська державна незалежність не є чимось абсолютно гарантованим і може бути суттєво скоригована навіть легітимним шляхом. У даному випадку церковний розкол виступає цілком негативним чинником, оскільки він стимулює ще й розкол політичний, та несе певну загрозу національній єдності.

Зовнішня і внутрішня духовна й політична площини, в яких розглянуто проблему впливу релігійної ситуації на національну єдність, не є автономними і, в свою чергу, впливають одна на одну.

У політичній науці репрезентовано декілька теорій щодо виникнення та розвитку націй: політичну, психологічну, культурологічну, історико-економічну, етнічну [3, с. 248].

Кожна з них має право на існування й підкріплена солідною аргументацією. Найзапекліші суперечки, надто на початку 90-х рр. ХХ ст., точилися між представниками етнічної теорії нації та політичної теорії нації. На основі цих теорій виникли два фактично різних, за базовими чинниками, поняття: «етнічна нація» і «політична нація».

Коли нація виникає на ґрунті одного або кількох усталених етносів й об'єднується завдяки спільному походженню, мові та культурі, то така спільнота зветься етнічною нацією. Проте інколи, як у випадку з американською нацією, вихідна людська матерія формується головним чином власною політичною волею – волею спільноти, котра в цей момент не має усталеної загально визнаної культури, оригінальної мови, багатовікової історії. У цьому випадку нація зветься політичною, а націогенеза неможлива поза створенням власної держави. [5, с. 304].

Приклади, що підпадають під визначення політичної нації, крім американської, – це австрійська, канадська, швейцарська та ін. Саме швидкоплинний політичний розвиток привів тут до формування спільнот, суттєвим чинником яких було те, що кожна людина свідомо ідентифікувала себе як громадянина конкретної держави. Всі громадяни рівні незалежно від етнічного походження, мови, культури, інших об'єктивних ознак. Крім етнічної та політичної нації науковці виокремлюють повномасштабну націю: вона існує тоді, коли «етнічні» та «політичні» ознаки настільки тісно взаємопов'язані, що лише відносно можна

було б вважати одні вагомішими від інших. Необхідною умовою існування політичної (і, відповідно, повномасштабної) нації є її державне оформлення. Держава у цьому контексті виступає основним інструментом виконання нацією політичної функції.

Головною особливістю політичної теорії нації було і залишається те, що вона має власну державу або прагне реалізувати своє право на самовизначення і змагається за її утворення чи відродження.

Симптоматичним є те, що довгий час західні вчені вважали націями лише ті людські спільноти, які вже мали власні держави. Проте останнім часом до націй почали відносити й ті народи, які вели і ведуть боротьбу за створення власної держави. Як підкреслює Р. Сетон-Уотсон, політична нація – це спільнота, яка на додаток культурних ознак має також правову державну структуру [9, с. 104].

Саме таке розуміння нації як політичної спільноти громадян держави, незалежно від етнічного та соціального походження, культурно-мовних та інших особливостей, найпоширеніше у демократично розвинених країнах Заходу. Ідея «суверенної нації», або «політичної нації», була породжена буржуазною революцією, коли так званий третій стан, що становив більшість жителів країни, виборів для себе громадянські права.

Неабияку роль у формуванні політичної нації відіграло усвідомлення населенням своїх соціально-економічних та національних прав, реалізація яких і вивела певні країни на передові рубежі прогресу. Згідно з цим формувалося почуття патріотизму, за яким громадянин захищає вітчизну, а вона, у свою чергу, гарантує йому особисту безпеку та інші права людини.

Проте не всі сучасні теоретики позитивно оцінюють роль політичної нації щодо громадянських прав і свобод у етнокультурній площині. Відомий вчений Вілл Кимлічка у праці «Лібералізм і права меншин» аналізує таке поняття, як «громадянська нація», яке у широкому розумінні синонімічне поняттю «політична нація». Він, зокрема, зазначає, що «нейтральність» громадянських націй щодо етнокультурних ідентичностей своїх громадян є міфом. На Заході, на думку вченого, принцип етнокультурної нейтральності часто використовують як підставу для відкидання будь-яких претензій меншин на відмінні права, що виходять за межі стандартного набору громадянських і політичних прав, які надаються кожній людині. Забезпечення явного визнання певної меншини або надання їй прав є, з цього погляду, значним порушенням традиційної нейтральності ліберальної держави. Твердження, що ліберально-демократичні держави (або «громадянські нації») етнокультурно нейтральні, є хибним як в історичному, так і в концептуальному плані [4, с. 102].

Таке тлумачення концепції політичної нації приводить деяких дослідників до песимістичних висновків про практичну нереальність реалізації проектів як громадянської нації, так і бінаціональної чи багатонаціональної держави на теренах посткомуністичних держав. Так, на думку відомого дослідника Р. Брюейкера, формування громадянської нації – незмінної складової більшості західних демократій – у посткомуністичних умовах можливе лише в країнах з етнічно гомогенним складом населення (коли етнічність автоматично втрачає будь-яке практичне значення). Це не стосується України, яка, на його думку, взагалі не здатна до формування політичної нації [2, с. 241].

Однак така точка зору суперечить існуючим в Україні реаліям, а саме поступовому формуванню політичної нації. Звичайно, етнічна концепція нації не може бути консолідуючим чинником внаслідок зміщення акцентів на самі лише етнічні цінності та байдужості до політичної реальності поліетнічного соціуму, яким є українська нація.

В основі формування політичної нації лежать насамперед гарантовані права людини. Проте поряд з правами людини (індивідуальними правами) існують колективні права (право народу, нації, спільноти). Виходячи з вищенаведеного й відповідно до сучасних реалій національного розвитку України, в основу формування політичної нації мають бути покладені такі засади:

- по-перше, необхідно змістити акценти з боротьби «проти» і «за» на творення «в ім'я»

- держави, нації, людини на основі злагоди, толерантності, захисту національних інтересів;
- по-друге, в основі націотворення має лежати ідея поліетнічної, соціальної, політичної злагоди на ґрунті загальноприйнятої мети – духовного піднесення і матеріального добробуту людини в економічно й соціально міцній, духовно багатій, правовій державі;
 - по-третє, держава у даній системі вартостей сьогодні мислиться не як самомета, а як інструмент, що забезпечує досягнення мети, як засіб самоутвердження нації;
 - по-четверте, Україна має бути найвищою цінністю для всіх її громадян як їхня спільна батьківщина в існуючих кордонах;
 - по-п'яте, має забезпечуватись правова рівність громадян України, їхня духовна та культурна цілісність і самобутність, що є важливим чинником консолідації нації;
 - по-шосте, має культивуватись як національна самоповага, патріотично орієнтована діяльність як спосіб самовираження особи, так і культурна й психологічна сприйнятливність до прогресивних надбань інших націй;
 - по-сьоме, громадяни України повинні усвідомлювати свій майбутній розвиток як результат співпраці у громадянському демократичному суспільстві;
 - по-восьме, національну ідею слід позбавити ідеологічної забарвленості;
 - по-дев'яте, громадянські і соціальні цінності мають бути піднесені до рівня загальнонаціональних [6, с. 141].

Одним з найважливіших чинників формування в Україні модерної політичної нації є релігія. За радянських часів релігійні цінності намагалися підмінити класовими, що дало негативний результат для майбутніх поколінь, оскільки після краху СРСР частина населення опинилась у духовному вакуумі.

Можна погодитись з тезою про те, що здатність формувати єдину ідентичність, патріотизм, гордість за власну державу, використовувати такі форми колективної свідомості, як право, релігія, мораль для збереження стабільності, слід також віднести до критеріїв сильної держави М. Макіавеллі, наприклад, вважав, що якби релігії не було, то її слід було б вигадати – без неї політичній еліті важко керувати народом. Релігія включає базові цінності і норми, щодо яких у суспільстві існує згода. Норми санкціонують певну поведінку людей та контролюють її [7, с. 101].

При цьому складність релігійної консолідації української нації зумовлена не стільки наявністю в Україні різних конфесій, скільки розколом у православ'ї та латентним протистоянням між різними гілками християнства. Наприклад, якщо розглядати Західну Україну, то її за релігійно-конфесійними характеристиками можна розділити на чотири різні регіони:

- 1) Закарпаття – органічна приналежність до кола народів і держав Дунайсько-Карпатсько-Центральноевропейського регіону – греко-католицизм;
- 2) Буковина (Чернівецька область) – входження в Карпато-Дунайське культурне коло – православ'я;
- 3) Галичина (Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська області) – традиційно сильні економічні й культурні зв'язки з Польщею – греко-католицизм;
- 4) Волинь (Волинська, Рівненська області) – ті ж самі характеристики, що й для Галичини – греко-католицизм, а також православ'я.

У контексті формування політичної нації слід зазначити, що у згаданих регіонах Західної України націоналістичні настрої найбільш характерні для Галичини й Волині, помірковані на Буковині і не характерні для Закарпаття.

Доволі строкатою виглядає релігійна палітра і в інших регіонах України, що дає змогу зробити принциповий висновок про те, що державна влада повинна дуже зважено підходити до підтримки тієї чи іншої конфесії. У цілому ж релігійні цінності є основою моралі, без якої нація приречена на загибель.

В Україні ж спостерігається криза як індивідуальної, так і суспільної моралі. Це творить у державі двоїстий світ: з одного боку, декларації, освітні програми, система виховання,

спрямовані на формування «добропорядного громадянина», а з іншого – жорсткі реалії життя, де мораль і право зневажаються майже систематично. Парадоксальна складова суспільної моралі сьогодення полягає в тому, що наявна ділова і політична активність людей межує з їхньою правонеслухняністю. Це, в першу чергу, пов'язано з проблемою виконавчої дисципліни. Викривлення управлінської правової та особистої інформації – головний чинник дестабілізації суспільної моралі. Проте без високого рівня правової моралі неможлива стабільна довіра громадян до органів охорони правопорядку, а в бізнесі – партнерські стосунки. Тобто фактично неможливо без моральних та правових засад розбудовувати демократичну державу, формувати партнерські стосунки між різноманітними етнопонаціональними спільнотами, що входять до складу політичної нації. Мораль і право як загальнолюдські чинники консолідації нації сприяють подоланню міжетнічних розбіжностей.

Водночас слід зазначити, що розвиток релігійності й моралі є взаємозумовленим. Поступово в Україні збільшується кількість людей, що вважають себе віруючими і не поділяють крайніх поглядів щодо міжконфесійної боротьби церковних ієрархів. Релігія у своїх класичних проявах пропагує любов, терпимість, взаємоповагу, що є загальнолюдською основою для консолідації української політичної нації.

На законодавчому рівні в Україні створені належні умови для безконфліктного релігійного плюралізму. Україна уже з проголошенням незалежності однозначно задекларувала (на відміну від багатьох не лише східних, а й західних сусідів) релігійну толерантність і абсолютну свободу релігійного самовияву як беззаперечну цінність, що знайшло адекватне відображення у прийнятому в 1993 р. Законі про свободу совісті. [1, с. 76].

На думку вчених, модерний український поліконфесіоналізм з усіма його проявами став вершиною і водночас найбільшим видимим досягненням у лібералізації церковних стосунків. Тому реально усвідомлюючи ситуацію та підкреслюючи вагу існуючого поліконфесіоналізму, як широка громадськість, так і аналітики почали сприймати це явище (принаймні, в українському його варіанті) як абсолютний синонім релігійного плюралізму загалом, підкреслюючи, що серед своїх передумов сучасний поліконфесіоналізм має найвагомішу політично-суспільну складову: зміни у політичному житті держави, які підготували сутнісні трансформації і релігійні сфери, спрацювали у напрямі відновлення, поглиблення й пошуку нових складових сучасної української поліконфесійності.

У процесі консолідації української політичної нації необхідно подолати розкол православ'я або ж зняти протистояння різних гілок цієї релігії, що значно зміцнить духовну основу всього суспільства.

При цьому політикам і державним діячам потрібно брати до уваги регіональну специфіку найбільших церков України – вплив УПЦ поширюється, головним чином, на Схід і Південь, УПЦ (КП) – на Київ і Центр, римо-католицької, греко-католицької, автокефальної та протестантської церков – на Захід, частково на Центр. З цієї точки зору, актуальною є проблема становлення Єдиної Української Помісної Православної Церкви. Сучасний стан поділу українського православ'я є закономірним наслідком розірваності українських земель і української Церкви упродовж історично тривалого часу. Водночас це є гальмом консолідації нації.

Підсумовуючи викладений матеріал, можна зазначити, що на сучасному етапі релігійний чинник відіграє надзвичайно велику роль у формуванні модерної політичної нації. Наведені факти участі церкви та релігії в суспільно-політичному житті свідчать про те, що сьогодні часто під впливом релігійних мотивів формується політична свідомість українців, а іноді й ухвалюються важливі політичні рішення.

Проте з урахуванням сучасних реалій можна констатувати, що можливості інтегративної дії релігії в сучасному суспільстві значною мірою обмежені. Здатність релігії, релігійних вірувань та інституцій сприяти соціальній інтеграції на рівні всього суспільства головним

чином залежить від її розповсюдженості і впливовості в даному суспільстві. Можна твердити, що релігія продовжує впливати на підтримання наявних соціальних зв'язків, оскільки вона містить в собі елементи, здатні сприяти цьому процесу. Але точно визначити її «ранг» серед інших факторів соціальної інтеграції, квантифікувати її значущість в цьому полі навряд чи можливо.

Список використаних джерел та літератури

1. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України зі змінами та доповненнями від 23.12.1993 року // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 13. – С. 66.
2. Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання в новій Європі / Роджерс Брюбейкер ; [пер. з англ.]. – Львів : Кальварія, 2006. – 280 с.
3. Касьянов Г. В. Теорії нації і націоналізму. Монографія / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.
4. Кимлічка В. Лібералізм і права меншин / Вілл Кимлічка ; [пер. з англ.]. – Харків : Центр Освітніх ініціатив, 2001. – 176 с. – (Демократична освіта).
5. Коннор В. Коли сформувалася нація? / Вокер Коннор // Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера. Антологія ; [2-ге вид. ; упор. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 301–307.
6. Ломака І. І. Між інтеграцією і модернізацією. Політологічний аналіз інтеграційної ролі релігії в умовах модернізації українського суспільства. Монографія / І. І. Ломака. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. – 196 с.
7. Макиавелли Н. Государь. / Н. Макиавелли. – М. : Иностранная литература, 1990. – 214 с.
8. Церква і соціальні проблеми. Доповіді та документи: Єпархіальний Собор Стрийської єпархії УГКЦ, 17–20 лютого 2002, Стрий-Моршин. – Львів : Монастир Свято-Іванівська Лавра, Вид. від. «Свічадо», 2002. – 132 с.
9. Seton-Watson R. W. The Ukraine Problem / Seton-Watson R. W. – Ibid. – P. 373.